

Анатолій
Дімаров

ПРОЖИТИ Й РОЗПОВІСТИ

Харків
«ФОЛІО»
2022

ЧАСТИНА ПЕРША

Ще малим я частенько допитувався у своєї мамусі, де мене знайшли. Адже в той час по всіх селах немовлята не своїми матерями народжувались, а їх готових, спеленаних приносили з далеких країв лелеки та й опускали на городи, найчастіше — в капусту. Мені аж дух забивало, коли я дивився у небо, уявляючи, як несе мене в запаморочливій отій високості дзьобата акушерка, пильнуючи, щоб не впустити на землю.

Тож коли я допитувався у своєї мамусі, де вони мене знайшли після того, як одна із лелек закружляла над нашим подвір'ям з біленьким пакунком у дзьобі, мамуса якось аж сердито відповідала, що не в капусті, як усіх нормальних дітей, а в кропиві.

— Чому в кропиві? — питав я вражено: кропива росла у нас край городу, у вишнякові, така висока й жалька, що до неї й підступитися було боязко.

— Бо ти так допик тій нещасній лелеці, що вона вже й не знала, як тебе спекатись.

— А як же ви мене розшукали?

— Розшукали. Таке золото та не знайти.

Мене й охрестили не так, як людських дітей. Мамуса завжди про цей випадок починала із того, що на мені не трималася жодна пелюшка.

— Як ти вмудрявся од них вивільнятись, один Бог знає. Бувало, так уже обв'яжу, так спеленаю, що тільки голівка й стирчить, а відійшла, обернулась — знову голий-голісінький. Як

черв'ячок. Татусь уже й колиску опустив до самого низу, щоб не убився, — падав же стільки разів! А тут як нечистий під руку штовхнув: покласти тебе на столі, а не в колисці. Обернулась до печі, бо там саме кипіло, а за спиною — гуп! Лежиш, весь поси-нів, не дихаєш... На мій крик і заскочив до хати татусь...

Скільки я пам'ятаю свого татуса, він, коли був у доброму на-строї, завжди наспівував псалми. Співав упівголоса, звертаю-чись не до людей, а до Бога, — віра його була глибокою й щирою, я ні в кого не бачив такого просвітленого обличчя, як у мого татуса, коли він ставав до молитви. Молитву творив щоранку й щовечора, а заходячи до хати, щоразу хрестився до образів.

Татусь заскочив до хати й, побачивши мене, бездиханного, ухопив велике корито, поставив на стіл. Налив крижаної води (саме дістали з колодязя), забрав мене з мамусиних рук.

— Во ім'я Отця... Сина... Святого Духа... Хрещається раб Божий Анатолій... — Татусь найбільше злякався, що я помру нехрещений.

Опустив мене в крижану ту купіль, і таким криком зайшовся «раб Божий», що мої батьки ледь не поглухли.

— Ну, цей буде жити! — сказав татусь, передаючи мене, го-лого й мокрого, з рук на руки мамусі.

Іншим разом (це було уже влітку) я топився. Топився в невеликій та неглибокій (горобцеві по коліна) річечці, що весело дзюрчала внизу край городу. Мамуся винесла прати білизну, прихопивши й мене погріть на осонні, на зеленому березі, на м'якенькій травиці. Мамуся полоскала з кладки білизну, я ж агук-агукав та й скотився у воду — пірнув на самісіньке дно.

— Оглянулась, а від тебе тільки бульки спливають...

А пізніше ледь не зарізався. Це коли мені уже йшов третій рік. Знайшов серед гною іржавого ножа, біг до мамусі похваста-тись, упав та й устромив собі в горло...

Ще пізніше (цей випадок уже пам'ятаю) стрибав через пеньок. Раз стрибнув... Удруге стрибнув... А втретє налетів ногою

на розбиту пляшку. Болю не пам'ятаю, пам'ятаю лише, як я кричав, коли мамуся заливала гасом рану.

— Ні, ця дитина своєю смертю не вмре! — журилася над моїми вавками мамуся.

Про те, як я хрестився, топився і замалим не зарізався, дізнався з мамусиних вуст. А от пісеньку, яку наспівувала над моєю колискою мамуся, запам'ятав. Чи не тому, що в ній проливалось стільки материнської ласки?

*Ой люлі, люлі,
Налетіли гулі,
Стали думать і гадать,
Чим синочка годувать.
Чи кашкою, чи борщем,
Чи по жопці деркачем.*

Не пригадую присмаку борщів та каш, що ними годували мене щедрі гулі, а от деркач пам'ятаю. «Ану, де деркач?» «Ось візьму деркача!» Швидка на розправу мамуся (я таки заробляв, що й казати) визнавала лише деркач, може тому, що він завжди був під рукою.

Цей безвідмовний трудяга стояв коло печі, він не тільки підмітав долівки у кімнатах та сінях, а й витіпував непослух з дитячих задків, додавав їхнім власникам розуму. Мамуся не стільки тіпала мене тим деркачем, скільки удавала, що б'є, завжди примовляючи: «Ось тобі!.. Ось тобі!.. Ось!..» — я ж своєю чергою вдавав, що мені дуже болить, і кричав, як несамовитий.

Вперше мамуся побила мене по-справжньому, коли я став ходити до першого класу.

У нашій бідненькій крамниці, де продавалися в основному сіль, гвіздки і тютюн, раптом появилися олівці та блокноти. Олівці не звичайні, а кольорові: з одного кінця червоний, а з другого синій, блокноти ж великі, з цупкого білого паперу. І все те казкове добро: блокнот і олівець коштувало двадцять

копійок. Сума, про яку ми, сільські дітлахи, не могли навіть мріяти.

І ось я украв у мамусі оті двадцять копійок. Навіть не вкрав: вимів з-під столу, прибираючи в хаті. Двадцять копійок викотилися сріблястим кружальцем та й лягли під самісінькі ноги. Я прожогом їх ухопив, щосили затис у руці. Мене так і обсипало жаром, бо одразу ж подумав про олівець і блокнот. Про те, щоб віддати ці гроші мамусі, я чомусь не подумав. До того ж, може, вони, оці гроші, і зовсім не мамусині, може, вони валялися під столом ще до того, як ми сюди в'їхали, і коли б я їх не вимів, отак би й лежали до другого прищестя. А може, це Бог почув мою гарячу молитву та й підкинув мені щедрий дарунок...

І тут ще одна думка: а що, як оті олівці та блокноти уже розібрали? Кинув геть віник, поспіхом вдів чумарчину, побіг до крамниці.

Олівці та блокноти ще лежали на полиці.

Щасливий, вертався додому.

Уже в сінях почув мамусин голос: вчитувала щось моєму молодшому братові Сергійкові. Про всяк випадок запхнув блокнот та олівець під чумарчину, одчинив хатні двері.

— Де це ти повіявся? — спитала сердито мамуся: стояла посеред хати, тримаючи віника.

— Гуляв, — видушив з себе.

— Чого це ти раптом надумався гуляти? Я ж тобі наказала прибрати у хаті.

Я мовчав, не знаючи, що відповісти.

— А що ото ти тримаєш? — Я щосили притискав до грудей блокнот та олівець.

Моя рука сама собою здригнулася і олівець та блокнот упали на долівку...

— Господи, чи думала я, що мій син стане злодієм?! — казала гірко мамуся. — Ось посадять у в'язницю, там тебе красти одразу одучать! — Мамуся вже кинула віник, а я в чумарці (шапка

звалилась під час езекуції) ще сидів у кутку і плакав невтішно. Від кривди, від страху, що мене таки посадять у тюрму. Уже був не радий ні блокнотіві, ні олівцеві, ні отим двадцятьом копійкам, де вони і взяли на мою нещасну голівоньку!

Бог, Бог!.. Чорт, а не Бог мені їх підкинув!..

Вдруге мамуся по-справжньому побила мене вже в шостому класі. Був вихідний, до мамусі прийшла гостя, така ж одинока учителька, як і вона. Щоб ми їм не заважали, мамуся вирядила мене з братом надвір.

— Біжіть погуляйте. А ти, Толічка, візьми лопату та прочисть доріжки в дворі. Бач, скільки насипало снігу!

Отак завжди: кому гулі, а кому робота. Учителька, мамина гостя, ще сказала:

— Та й золота ж дитина ваш Толя! Мого поки заставиш щось зробити, то й язик у роті опухне.

І я як ніколи старанно чистив доріжки. Мені дуже хотілося, щоб мамусина гостя, побачивши прочищені доріжки, ще раз мене похвалила.

Сергійко ходив за мною, ходив, канючив, канючив, щоб я дав йому лопату, потім сердито сказав:

— Я пішов у нужник. — У той час по селах туалети називали тільки нужниками, або ще точніше — сортирами.

— Іди. Не вскоч тільки у дірку. — Дірка у нашому нужникові була така, що й слон у неї провалився б.

— Не вскочу.

Сергійка не було дуже довго. Я прочистив аж до воріт, потім до сарая прочистив, а його не було й не було. «Чи не вскочив у дірку?» Завдав лопату на плечі, подався до нужника.

Двері одчинені навстіж: мій братик ніколи їх не зачиняв, боячись лишитися наодинці у темряві. Сидів орлом над діркою, замалим не до п'ят спустивши свої штаненята. Штаненята так і просилися сипнути в них снігу і я, набравши повну лопату, насипав йому по самісіньку тютю.

Ще ніколи мій брат не ходив так кумедно: на півзігнутих, несучи повнісінькі штани снігу. Та мені було не до сміху: ревучи, мій братеник потопав до хати, на очі нашої гості:

— Ма-аму-ую!..

Віник того разу ходив по мені як ніколи старанно й довго...

Та це було набагато пізніше, коли ми втекли з хутора.

А поки що — перший спогад дитинства.

Ще дуже рано, але я вже проснувся. Мені тепло й приємно в невеликому ліжечкові, змайстрованому моїм татусем, так хочеться ще поніжитись в затишному кубельці, але в хаті вже нікого немає. Вицокує тільки настінний годинник та дзижчить, б'ючись у шибку, заблукана бджілка. Вивільняюся з-під ковдри, сповзаю додолу. Прохолодна до лоскоту в підшвах долівка стелиться під ноги, плутаючись у довгій до п'ят сорочині, я біжу до мисника, беру важкий полив'яний кухоль, який давно чекає на мене. Це мій кухоль, я його ревниво бережу і здіймаю рев, коли хтось пробує напитися з нього.

Притискаючи кухоль до живота, ледь перелажу через високий поріг. У сінях ще сутінки, хтось лячно ворушиться в мене за плечима, я щосили штовхаю двері надвір, навстріч сонцю, яке, знаю, вже мене виглядає.

Величезне, прохолодне, ясне, скупане в сизій росі, що лежить пеленою на шпоришах, сонце підкотилося до нашого двору та й застряло у воротах. Стоїть і всміхається червоно до мене. Я застигаю, весь скупаний у його світлові, я з нетерпінням чекаю великого чуда, яке от-от має статися, бо з-за нього, власне, я й зриваюся щоранку з ліжка.

І ось воно... Ось!

Сонце розтуляє прозорі дверцята і з дверцят тих виходить осяяна постать. Вона простує до мене з сяючим відром у руці. Все ближче, ближче підходить вона, все ясніше й ясніше стає найрідніше у світі обличчя, і стільки ласки проливається зі світлих очей, що мені аж хочеться засміятися, нестримно і радісно.

— Ти вже встав, моє сонечко?.. Давай сюди кухлик.

Підставляю кухню. Заворожено дивлюсь, як ллється, видзвонюючи, білий струмочок, як шумує в полив'яній посудині, наповнюючи її по самісінькі вінця.

Йду за мамусею, пильнуючи, щоб не пролити й краплини. Долаю поріг, сопучи, залажу на ліжко. Припадаю до кухля і п'ю, п'ю тепле смачне молоко.

— Отак з кухлем у руках і заснеш, — пригадувала набагато пізніше мамуся. — Навіть ві сні не випускав кухля з руки.

І ще зберігся в малій моїй пам'яті наш двір. Двір величезний, йому не було кінця-краю, і весь він густо поріс шпоришем. Шпориш такий пружний, що можна скільки завгодно качатись по ньому, все одно не примнеш до землі. А посередині того двору безмежного стоїть наш колодязь, а над ним застиг височезний журавель. Стоїть на одній нозі, тримаючи дерев'яного цебра в довжелезному дзьобові, і чекає терпляче, поки хтось із дорослих візьме за дзьоба, і тоді журавель оживе, опустить того дзьоба в колодязь, глибоко-глибоко, до самого дна, та й дістане повен цебер води. І журавель, і колодязь тягнуть мене, як магнітом, мабуть, тому, що мамуся, коли я просився погуляти надвір, строго наказувала:

— До колодязя тільки не підходь! Чуєш?

Ну, як мамуся не розуміє, що мене й тягне до колодязя саме тому, що заборонено! Тільки вийду в двір — нога самі несуть до колодязя. Здертись на зруб, заглянути досередини, побачити воду, яка навіть в найбільшу спеку така крижана, що в зуби заходить... Я вдаю, що мені той колодязь байдужий, а сам підступаю все ближче, ближче, мені аж лоскоче в грудях од неспорної цікавості...

— Ти знову поліз?!

Мамусин крик застає мене вже біля колодязя. Стоїть у дверях — коли вона й вийшла.

— Утопишся, то й додому не вертайся!

Зітхнувши, відходжу. А трохи згодом знов починаю накидати кола довкола колодязя.

— У мене вже сил не вистачає його завертати! — поскаржилася татусеві мамуся. — Зроби що-небудь, щоб не втопився.

Татусь іде під сарай і там починає пиляти дошки. Сиплеться на землю тепла тирса, падають пахучі обрізки дубової дошки. Татусь не жене мене геть, не сердиться навіть, коли я залажу під верстат, я ніколи не чув, щоб він підняв голос, — татусь уже водить по дошці рубанком і золотиста стружка падає мені на потилицю.

Потім татусь бере молоток.

Так на колодязь, на саму цямрину, важко лягає велика дубова лядя. І як я не пробував її зрушити з місця, вона не піддавалася. Тож і цікавість моя поволі стала згасати, і колодязь уже не тягнув мене магнітом до себе. Тим більше, що в нашому дворі появилися козли.

Височезні, вищі стріхи на хаті, вони стоять поруч із грушею, яку посадив ще мій прадід. Груша майже щоосені родить важкі та солодкі плоди, що так і бризкають соком, а взимку, на Різдво та й під Новий рік, татусь зривав на ній ковбаси: заносив до хати з морозу та й клав важкі кільця на стіл.

Пам'ятаю, як я щоразу просився, щоб мене пораніше збудили, — так хотілося побачити, як оті ковбаси звисають на груші. І татусь одного разу вивів мене в глибокий, мало не з головою, сніг та й поставив під грушею:

— А подивись, може, не всі ще зірвав.

Я глянув угору і прямо над головою, на гілці найнижчій побачив позолочене вранішнім сонцем кільце ковбаси.

— Он вона, он! — закричав я щосили.

— Ти диви, ковбаса! — здивувався татусь. — Як же це я прогавив?.. Ну, якщо ти побачив, то тобі й зривати.

Підхопив мене на руки, підніс високо вгору, я простягнув обидві руки і зірвав важке кільце ковбаси. Притискав щосили ковбасу до грудей, боячись впустити її в сніг.

Що то був за час, коли навіть груші родили ковбаси!..

Але про козли.

Височезні, під самісінькі хмари, вони стояли під грушею, а на них лежала важкенна колода, а на колоді, майже торкаючись хмар головою, стояв дядько, а під ним, на землі, уже другий, і обидва тримали в руках одну й ту ж пилку, таку довгу, що нею можна було обперезати всю нашу хату. Вгризаючись в колоду, пилка ходить то вгору, то вниз, і дядьки хилитаються разом із нею, я ж кручусь вниз, як прив'язаний, мені страшенно цікаво дивитись, як пилка вгризається в дерево, як сиплеться тоненькою цівкою тирса, я вже подружився з дядьками і невдовзі вони знали всі наші секрети: що мене знайшли не в капусті, а в кропиві, що мамуся часто на мене кричить, а то й бере в руки деркач, а татусь не кричав ще ніколи, що татусь порвав учора підштаники, коли став на молитву, що мій брат Іван оженився і оце ми для нього й будуємо хату, що я теж скоро буду женитись, тільки ще не знаю поки що на кому, — дядьки чомусь сміялися, коли розмовляли зі мною, а одного разу замалим не попадали з роготу, це коли попросили мене принести води.

— Принеси, Толю, води!

— Я не Толя, — відповів їм ображено.

— А хто ж ти такий?

— Я Толічка!

Стояв і ніяк не міг зрозуміти, чому вони так заливаються...

Отут і настав час пояснити, чому я народився на хуторі, що лежав недалеко од Миргорода, а не в самому Миргороді, як писав потім, дорослий, у численних анкетах (рік народження, місце народження, прізвище, ім'я, по батькові, хто мої батьки та їх соціальне походження, — від класово-пильних отих запитань ніщо не повинно було приховатися). Чому я майже все своє свідоме життя замітав слід нещасливого свого народження, яке пекучим тавром лежало на мені ще з дитинства. Чому я не ношу прізвища, яке мав би носити, чому навіть по батькові називаюсь

не так, як мав би називатись, коли б народився і ріс у нормальній державі. Чому я боявся навіть думати про те, щоб побувати на своїй батьківщині, ступити у двір, по якому колись бігав малим, відвідати кладовище, де лежать мої пращури, де була обірвана, безжалісно й нагло, ниточка роду мого, обірвана й затоптана в землю.

Я народився на хуторі Гараськи (від того хутора не лишилося, напевно, і сліду, а від нашої садиби то й поготів). Народився в сім'ї гречкосія, Гарасюти Андроніка Федоровича, якому судилося замкнути весь рід гречкосіїв, що не ходили в походи, не шарпали чужих берегів, не стріляли з мушкетів та не рубали шабляками, проливаючи людську кров, як водицю, а знали тільки плуга й волів та чорну зорану землю, яка з року в рік, зі століття в століття щедро вбирала їх старанну працю, родячи хліб і до хліба. Чи не тому в мого татуса були вуса, як стигла пшениця, а очі сірі й терплячі, як у того вола.

Я народився не від першої татусевої жінки, а вже від другої, на двадцять літ од нього молодшої. Перша народила двох моїх набагато старших братів: коли я появився на світ, вони були вже дорослими, а найстарший, Іван, був усього на один рік молодший од моєї мамусі, хоч і звав її матір'ю. Та ще сестру народила, яку я уже на хуторі не застав, бо її віддали заміж у далеке село. Народивши та виростивши трьох дітей, перша татусева дружина померла вже після революції та війни громадянської, коли наше нещасне село, яке відповідає за все, що тільки коїться на білому світі, стало зводитись потроху з руїни, — ще жити та жити, усього ж тридцять шість років, та вискочила серед зими полоскати на річку білизну, простудилася і за тиждень спалила її пропасниця. Перша татусева дружина була навіть на ті часи винятковою людиною: що красива, що добра, хоч до рани тули, а що працьовита й моторна, — робота в її руках так і горіла. Я ніколи не чув, щоб мамуся сказала хоч одне осудливе слово про неї. Розповідала завжди, як про старшу сестру, яку дуже

любила, ніколи не забувала додати, що покійниця була хорошою жінкою моему татусеві.

— А ти, мамусю? А ти? — питав я ревниво.

— Що я, — махала мамуся рукою. — Що я проти неї...

Мамусю мою, міську тендітну панянку з родини хоч і бідного, та все ж священика, яка встигла до революції закінчити епархіальне училище і готувалася стати сільською учителькою, татусь висватав у двадцятому році та й забрав на хутір із Миргорода.

— Де ви з ним познайомились?

— У церкві. Я часто ходила до церкви, там правив службу Божу твій дідусь, а татусь твій був дуже релігійним: не пропускав жодної нагоди побувати у храмі. Приїжджав завжди бричкою, а в бричку була впряжена Мушка... Пам'ятаєш нашу Мушку?

Ще б не пам'ятати! Коли татусь виводив її зі стайні, вона не йшла, а пританцьовувала: ворона красуня з лебедино вигнутою шиєю. Вона й воду пила якось особливо, не так, як наші коні, могутньо роздмухуючи, а тендітними ковточками, весь час наче пробуєючи, весь час наче вагаючись: пити? не пити? — а татусь любовно пестив її шию і мені теж хотілося диткнутись до тієї шиї рукою.

Мушка була нашою гордістю, загальною улюбленицею, татусь ніколи не дозволяв не те що її вдарити, а навіть накричати на неї.

То ще б не пам'ятати нашої Мушки!

— Отож я одного разу вийшла зі своїм татком, а твоїм дідусем із храму, а татусь уже й піджидає: «Сідайте, панотче, я підвезу вас додому. Мені по дорозі». Нам і йти всього дві вулиці, та незручно відмовитись. Я попереду татка веселенько до брички й ускочила. Сіла й не знала, що то моя доля на бричку і висадила...

— А далі, мамусю?.. Що було далі?

— Далі?.. Далі був хутір, — зітхає важко мамуся.

Далі був хутір. Що, осиротілий, аж голосив за руками жіночими.

Я й досі не знаю, чому мій татусь не висватав якусь сільську удовицю, що їх після війни та громадянської було повно по селах, або навіть хай дівчину, але знову ж із села, звиклу до важкої й виснажливої сільської роботи, до худоби та птиці, до величезних, що в них і дитина могла утопитися, казанів, які щодня треба висаджувати поперед себе у піч та з печі, до городу, якому в ті часи не було кінця-краю і на якому з ранньої весни до пізньої осені ні перепочити, ні розігнутись: одна робота кінчається, а друга вже підступає... А тричі на день зготувати їжу, а подать, а прибрать — помити... Якщо і є пекло на білому світі, то ось воно, в оцій хаті саманній під солом'яною стріхою, з невеликими, що ніколи не відчиняються, вікнами, де треба з раннього ранку до пізнього вечора крутитися дзигію.

Я не знаю, про що думав татусь, везучи на хутір тендітну істоту, яку та робота тяжка могла одразу навіл і зламати, тільки мамуся моя якимось чудом не переламалась одразу, хоч мені й казала пізніше, що ніколи ще стільки не плакала, як в отой перший рік, поки трохи оговталась. Потім татусь, коли їм на додачу до всього ще й мене підкинув лелека і зовсім уже стало непереливки, зжалівся над молоденькою своєю дружиною та й оженив свого старшого сина, а мого брата Івана, висватавши вже сільську дівчину, і мамусі трохи полегшало. Тільки ж чи надовго?

Закарбувалася в моїй пам'яті ніч двадцять сьомого чи двадцять восьмого року. Мабуть, таки двадцять сьомого, бо в двадцять восьмому нас: мене, Сергійка й мамусі на хуторі вже не було.

Тож ніч, здається, була осіння, бо я встиг заснути, а прокинувся — у хаті ні звуку. Тільки голосно вицокують ходики та посапує поруч Сергійко. Мені чомусь стало моторошно, я гукнув мамусю, у відповідь — тиша. А через сіни в сусідній кімнаті, де жили Іван з Катериною та ще один мій старший брат Альош-

ка, якісь голоси. Я зсунувся з ліжка, швиденько побіг до сусідньої кімнати.

Лампа-дванадцятилінійка, що висіла під стелею, освітлювала невелику кімнату, посередині стояли закушкані постаті Катерини й Івана, татуся і Альошки, тільки мамуся була не в теплому одязі, а в кохтині й спідниці. Я застиг на порозі, а вони, здається, мене й не помітили, вони в мій бік навіть не глянули, тільки татусь якось сумно сказав:

— Ну, дітки, присядемо перед дорогою дальньою.

Яка дорога? Куди? Вони кудись їдуть, а мене не беруть! Кудись зібралися, а мене забули... Я вже ладен був розревітись, але щось мене зупинило: завмерши, я в усі очі дивився на дорослих, що вже сиділи, нічого не розуміючи.

І тут Катерина раптом заплакала. Катерина, яка так любила зі мною бавитись, яку я встиг так полюбити, що вже й сонце мені не світило без неї, до якої щоранку біг, зірвавшись з постелі. Катерина голосно схлипнула і сльози полилися з її очей. А за нею покотила сльози й мамуся, а татусь, Іван і Альошка поопускали низько голови і сиділи, мов неживі.

У мене защипало в носі, запекло у очах, я теж заплакав навзрид. Сльози потекли ручаями, кімната здригнулась і попливла, попливла у тумані, невиразні постаті захилитались у тому тумані, а мамуся вперше в моєму житті не кинулась мене утішати.

— Може, залишитесь? — спитав, наче проснувшись, татусь. У нього трусилися вуса.

— Ні, тату, тут нам життя не буде, — відповів голосно Іван.

— Як уже взяли розоряти, то не зупиняться.

— А може ж... Бог не без милості...

— Від нас і Бог одвернувся, — махнув рукою Іван.

— Сину, не богохульствуй! — налякано перехрестився татусь.

— Я не богохульствую... Кажу те, що є...

— Ну, годі, — сказав, зводячись, татусь. — Посиділи й досить. Будемо на Бога надіятись, що він нас не покине в біді. — Татусь

перехрестився на образи, що і в цій кімнаті висіли, гаряче освітлені лампою, повернувся до Катерини, Івана, Альошки: — Попрощайтесь з матір'ю й братом.

Катерина й мамуся упали в обійми одна одній, брати ж підійшли до мене, одірвали по черзі од долівки, поцілували в обидві щоки: губи в обох були холодні й застигли.

— І я з вами, і я! — заплакав я знову: зрозумів, що вони кудись їдуть, а мене не беруть. І знову ж ніхто не поспішав мене утішити. Лише Катерина обмила сльозами моє обличчя.

— Пішли з Богом, а то ще запізнимось, — сказав татусь. Іван, Катерина, Альошка завдали за плечі великі, як у старців, клумки, татусь узяв повну корзину, вони рушили надвір, а мамуся хрестила їх услід широким хрестом.

— Куди вони поїхали? Куди? — допитувався я.

— На станцію в Миргород, — сказала мамуся: прибирала зі столу рештки пізньої вечері. — А звідти вони поїдуть в Донбас.

— У Донбас? — Це слово пролунало для мене уперше.

— У Донбас. На шахти.

— А що таке шахти?

— Це такі нори глибоко під землею. Їх прорили люди, щоб добувати вугілля.

Вугілля? Те, що лишається од дров, коли вони перегорять. Але навіщо для цього рити попід землею нори, ніяк не міг зрозуміти. Та мамуся більше не хотіла зі мною балакати. Була сумна, як ніколи. В очах її все ще стояли сльози.

— Пішли спати. Вже пізно.

— А татусь?

— Татусь повернеться вранці.

Полягали. Я довго не міг заснути, думаючи про Катерину, Івана й Альошку, та ще про оті глибокі нори в Донбасі, набиті вугіллям, яке чомусь треба вигортати нагору (вугілля, коли ми зрідка топили дровами, в основному ж соломною та кізяком... вугілля виносили попід дерева, щоб краще родили, прикопу-

вали в землю, а тут діставати з-під землі)... Мені було їх усіх трьох жалко до сліз, особливо, коли я уявляв їх в отих страшних норах... Я ніяк не міг зрозуміти, чому вони подалися в той далекий Донбас, а допитуватись у мамусі не насмілювався, хоч чув, що вона теж не спить: шарудить тихо ковдрою та важко зітхає.

Татусь повернувся під ранок. Коли я прокинувся, він сидів поруч з мамусею, вони про щось перемовлялися пошепки. Про що, я так і не міг почути, як не нашорошував вуха, тільки в обох були дуже невеселі обличчя. Врешті мені набридло вдавати, що я сплю, я заворушився, а тут проснувся Сергійко й оголосив на всю хату:

— Хочу каки!

— Поїдеш у поле? — спитала мамуса, посадивши на горшок мого брата.

— Яке там поле! — махнув рукою татусь.

І весь день ходив як неприкаяний. А увечері, перед тим як лягти спати, став на молитву.

Я дуже любив ці хвилини, чекав на них з нетерпінням кожного вечора. Тихо горіла лампада, вириваючи з темряви образ Ісуса Христа та Божої Матері, татусь стояв на колінах і обличчя у нього було як ніколи просвітлене та умиротворене. Шепочучи гарячу молитву, він клав на себе широкі хрести і кланявся до самої долівки. Той шепіт наповнював хату, огортав мене солодко, мені було як ніколи хороше й затишно, я наперед уже знав, що татусь зараз скаже, і ці слова здавалися мені іншими від усіх слів, які ми промовляли щоденно.

«Господи, іже еси на небесі...» — слався татусів шепіт по хаті і мені здавалось, що й Ісус Христос, і Мати Божа прислухаються пильно до нього.

«Хай святиться ім'я твоє, хай прийде царство твоє, — хрестився татусь запопадливо, — яко на небі, тако і на землі...»

«Хліб наш насущний дай нам днесь...»

Я давно уже вивчив слова цієї молитви, сам її промовляв щоранку, стоячи перед образами, але у вустах татусевих вона лунала якось по-особливому, наче вперше проказана. Тим більше, що вимовляючи: «Хліб наш насущний», я завжди говорив: «насушений», бо ніяк не міг уторопати, що означає «насущений», а от що таке «насушений», то я знав добре.

Того вечора я так і не дїждався кінця татусевої молитви...

Тепер я хочу повернутися трохи назад і розповісти про подію, яка й спонукала до того, що обидва мої старші брати й Катерина покинули рідну домівку та й подалися світ за очі в далекий Донбас, шукати іншої долі. Сталася ця подія саме на Паску.

Весна того року була пізня, сніг лежав майже до самого травня, татусь говорив, що він іще й не пам'ятає такої весни, і Паска прийшла не по сухеньких стежинах-дорогах, не по нагрітій землі, а по баговинні такому, що й ноги не висмикнути. Чорнозем налипав пудовими гирями, мамуся кричала, щоб ми роззувалися в сінях, не тягли багнюку до хати. Тим більше, що й хату вона з Катериною прибирала до свят кілька днів: побілили і стіни, і стелю, а долівку змазали так, що вона світилась жовтком. Та ще й послали від порога до столу яскраву доріжку — Катеринине придане.

Яких тільки кольорів не було на тій святковій тканині! Червоні, жовтогарячі, сині, зелені та білі, вони лягли таким візерунком казковим, що наша хата немов аж повищала, немов аж розступилася стінами: наче саме сонце щойно побувало у ній, прокотилося од долівки до столу. І я, і Сергійко тільки те й робили, що виходили в сїни, взувались, роззувалися та й бігцем на доріжку, лоскочучи босі ноги об казкові ті кольори.

Саме в той день, коли послали доріжку, і прийшли до нас непрошені гості. Прийшли не вітати зі святом, а описувати все наше майно.

Хоча не можу сказати, що вони були несподіваними. Хтось із знайомих попередив татуся, що прийдуть описувати, і цілий

день мої старші брати разом з татусем ховали що найцінніше, — в солом у клуні, на горище у хаті, ховали і весь час мені з Серпиком наказували, щоб ми нікому ні слова: ні про швейну машину, ні про медогонку, ні про мідні тази, що в них варили повидла й варення. І я, пам'ятаю, своєю чергою наказував братові: «Ти ж, гляди, не проговорися нікому, що в нас медогонка на горищі захована!» — чомусь мене найбільше непокоїло те, щоб не знайшли медогонку, може тому, що я дуже любив дивитись, як татусь качає мед, — це було найбільше свято для мене. Так що за себе я міг бути спокійним, а от на молодшого брата не міг покладати надії: йому ж щойно пішов третій рік.

— Гляди ж мені! — сварився на нього.

Тож хоч ми й чекали на них, непрошені гості появились, як завжди, несподівано. Татусь саме поравсь у стайні, Івана й Альошку Катерина повела до своїх батьків, у хаті лишилися я, Сергійко й мамуся.

Затупотіло в сінях, відчинилися двері, до хати ввалились дядьки. Наче спіткнувшись, вони зупинилися перед доріжкою, та один із них, не перехрестившись навіть на образи, навіть чудернацької шапки не знявши (угорі — гострий шпичак, попереду нашита велика зірка), як був у заляпаних багнюкою чоботях, так і ступив на доріжку. Пішов, лишаючи за собою брудні сліди, прямо до столу, хазяїном сів на лавку. Скомандував моїй мамусі:

— А гукніть-но господаря!

І мамуся замість того, щоб його добре налаяти, подалася слухняно із хати.

Я ж не витримав: узяв віника та й став згортати з доріжки кавалки грязюки. І як же я був вражений, коли мамуся, повернувшись до хати, замість того, щоб похвалити мене, сердито вирвала віника, ще й надавала мені по потилиці!

Набурмосений, на весь світ ображений, я стояв коло печі. Дивився на дядька, який безцеремонно розсівся на покуті, ди-

вився і думав про медогонку. Таємниця так і розпирала мене, лоскотала у горлі. «А я не скажу про медогонку!..»

Зайшов до хати татусь. Зняв шапку, зупинивсь на порозі, а перехреститись, як він завжди робив, не наважився.

— А йди-но сюди! — поманив його дядько. — Чи будемо отак через усю хату перегукуватись?

Татусь несміливо підійшов до нього.

— Сідай, в ногах правди немає.

Татусь бочком примостився на лаві. Я не впізнавав татуся: такий він зараз здавався маленький та беззахисний.

Про що вони говорили, не запам'ятав, пам'ятаю лише, що татусь, звертаючись до чудернацького дядька, «викав» йому, а той у відповідь «тикав».

Потім дядько в закаляних чоботях звівся з-за столу:

— Ходімо!

І знову лишив брудні сліди на доріжці.

Всі вийшли у сні, вийшов за ними і я. І тут мені випала ще одна нагода прислужитися татусеві: дядьки не вийшли одразу надвір, а зупинилися коло драбини, що вела на горище. Я страшенно злякався, що вони полізуть на горище та знайдуть медогонку, тож, щоб відвести біду, голосно вимовив:

— А я не скажу, що у нас на горищі медогонка захована!

І як же я був вражений, коли отой дядько, що затоптав нашу доріжку, одразу ж поліз на горище та й спустив медогонку!

Згадуючи про той далекий випадок, я дивуюся не своєму вчинкові (мені ж ішов п'ятий рік), а тому, як татусь повівся потім зі мною. Коли дядьки, все описавши, пішли (татусь так і ходив за ними, тримаючи в руці шапку, і вітер перебирав на його голові ріденьке волосся)... тож коли дядьки, все описавши, врешті забралися з нашого двору, татусь не побив мене за медогонку, навіть не вилаяв, не сказав ні слова, ані півслова. І коли я, зарюмсаний, ткнувся йому в коліна (так було жаль медогонки!), він поклав на мою голову теплу долоню, пестячи, пригладив мій чубчик.

ЗМІСТ

Частина перша	3
Частина друга	223
Частина третя	395
Частина четверта	595
Замість епілогу	765